

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗ ИЗ ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА

Гроб VI века

Десна обала Дунава на територији Београда, низводно од града до Брестовика, састављена је од брежуљака и лесних тераса. Ту је најквалитетнија земља за обраду око дунавских притока, као изузетно погодна за живот, континуирано настањена од раних периода праисторије. На овом, километрима дугом, готово непрекидном археолошком локалитету, нека од најважнијих налазишта су истражена, нека су у току истраживања, а нека само сондирана.¹ У групу последњих спада локалитет „Река“.

То је топоним уз десну обалу Болечице (Завојнице), при њеном ушћу у Дунав (координате: $\gamma = 44^{\circ}45'30''$ и $\lambda = 20^{\circ}38'$), у атару села Ритопека, уз границу према Винчи. Изнад су благе северозападне падине Старац—Васиног Брда, са врхом на 225 м надморске висине. Североисточна страна брда окренута Дунаву назива се „Водице“, а горњи плато „Брежине“. У београдским музејима постоје откупљени и добијени бројни случајни налази са „Водица“ и „Брежина“, а оба су локалитета сондирани у два наврата.²

Од чувеног винчанског налазишта „Бели Брег“, „Река“ је удаљена једва 450 м низ Дунав и на њој се налазе слојеви из сних периода којих на Белом Брегу нема. Из праисторијских времена постоје трагови развијеног бронзаног и старијег гвозденог доба, некропола млађег гвозденог доба и скитски предмети.³ То је потом периферија античког насеља, чији је центар још низводно — у самом селу Ритопеку,⁴

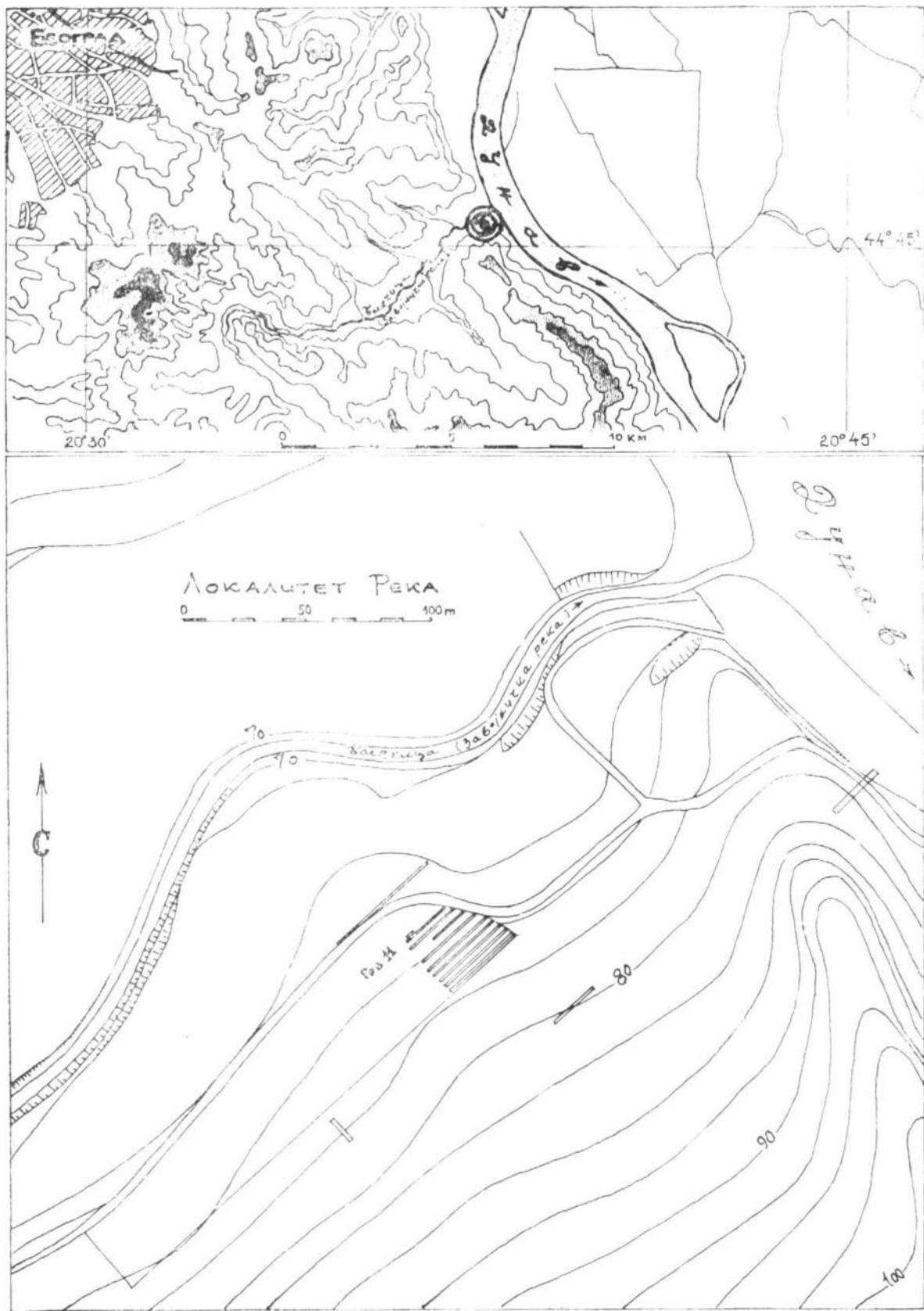
ранословенско насеље⁵ и насеље зрelog средњег века. Овим последњим су могуће припадали становници сахрањени на „Белом Брегу“.⁶

У оквиру пројекта заштитно-сондажних рекогносцирања Музеја града Београда под називом „Словенска налазишта на територији града“, чији је смисао попуњавање збирки и археолошке карте непознатим и слабо познатим периодима средњега века, сондирено је ранословенско насеље на „Реки“ 1984. и 1986. године, а 1987. систематски истражено 9 ари локалитета на северном крају парцеле 45 катастра општине Ритопек (сл. 1).

Та парцела лежи на плодној ораници, уз јужну ивицу малог амфитеатра који обликује подножје Старац—Васиног Брда, између изохипси 73—77 м надморске висине и оријентације североисток—југозапад.

Истраживања на парцели 45 изведена су системом ровова ширине 0,50—0,85 м, оријентације североисток—југозапад, паралелних са Болечицом и међу собом, на разстојањима од 3 м, како би се најмањом истраживаним површином захватио што већи број стамбених објеката ранословенског насеља.

Током радова је у рову 11, на релативној дубини од 1 м на апсолутној коти 72 495 м, у културном слоју растресите мрке земље, откривен један усамљен гроб (сл. 2—3). Остаци скелета покојника били су у простој земљаној раци, без трагова гробне конструкције, на нивоу на којем се данас с пролећа појављују подземне воде.

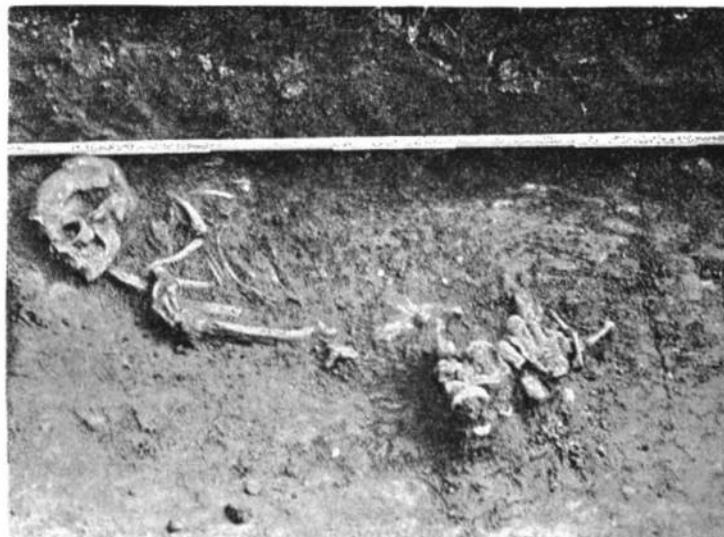
С.т. 1. — Fig. 1.

Сахрањивање је изведено кроз културни слој, у културни слој, скелет је оштећен а делом и уништен познијим укопавањима, тако да је изгубљена свака могућност добијања поузданних података о првобитној величини, дубини и облику гробне раке. Оријентација скелета била је североисток — југозапад, са главом на североистоку и погледом усмереним у правцу севера. Умрло лице је било положено горњим делом тела на леђа а доњим на десни бок, са ногама згрченим у коленима и положеним на десну страну. Глава је била ослоњена на десни образ а и десна, у целости сачувана рука, је била превијена у лакту. У згрченој шаци, на десном рамену и делом под брадом, сахрањена особа је држала велики, једнореди чешаљ од рожине. Осим чешља, уз скелет је нађена, у пределу појаса мало ниже од десног лакта, једна једноставна гвоздена копча.

Копча за појас је у највећој мери прошла. Оков је у потпуности нестао, а прећица од гвожђа, изгледа са траговима светлог метала, кородирала је и распала се до те мере да се једва рашичитава њен облик и пресек (сл. 3). Алка је елиптична, пресек приближан правоуглом троуглу са благој лучном горњом страном, осим на месту трна где су мање искованы крајеви квадратног пресека. Очувани горњи део трна приближно је квадратног пресека, са стањеним, повијеним врхом. На неколико места, после конзервације, виде се комадићи светлог метала, евентуално остатака оплате, украса од листића или сребрних трака. Димензије алке су: $53 \times 33 \times 6$ mm; очувана дужина трна је 39 mm, ширина 6 mm и дебљина трна 5,5 mm.

Једнореди чешаљ од рожине састоји се из три посебна дела, међу собом везана закивцима (сл. 3). Средишни део чине 9 крупно назубљених плочица од којих су две на крајевима ширине по 25 mm и имају по 8 зубаца, а преосталих 7 плочица широке су по 17 mm и свака је са по 7 зубаца. За две спољне, дуге плочице дршке назубљени комадићи везани су гвозденим клиновима; у средини је бронзана украсна нитна. Још по један, мали бронзани закивак налази се на оба краја чешља, тако да су две дуже назубљене плочице везане дзема нитнама — гвозденом и бронзаном. Плочице дршке су на горњем рубу благој

лучне, на исти начин обликоване као и назубљене плочице, па је та ивица чешља у једној равни. Доња и бочне ивице дршке су резане равно. Дршка и крајње назубљене плочице украшене су паралелним урезаним линијама и окцима⁷ — „птичијим“ — „божијим“ очима, односно двоструким круговима са јамицама у центру, изведенским оштром, металним трозупцем. Укупна дужина чешља је 169 mm, очувана ширина (зупци су крњи) је 39 mm, укупна дебљина 12 mm, а дебљина појединих плочица просечно 3,5 mm.

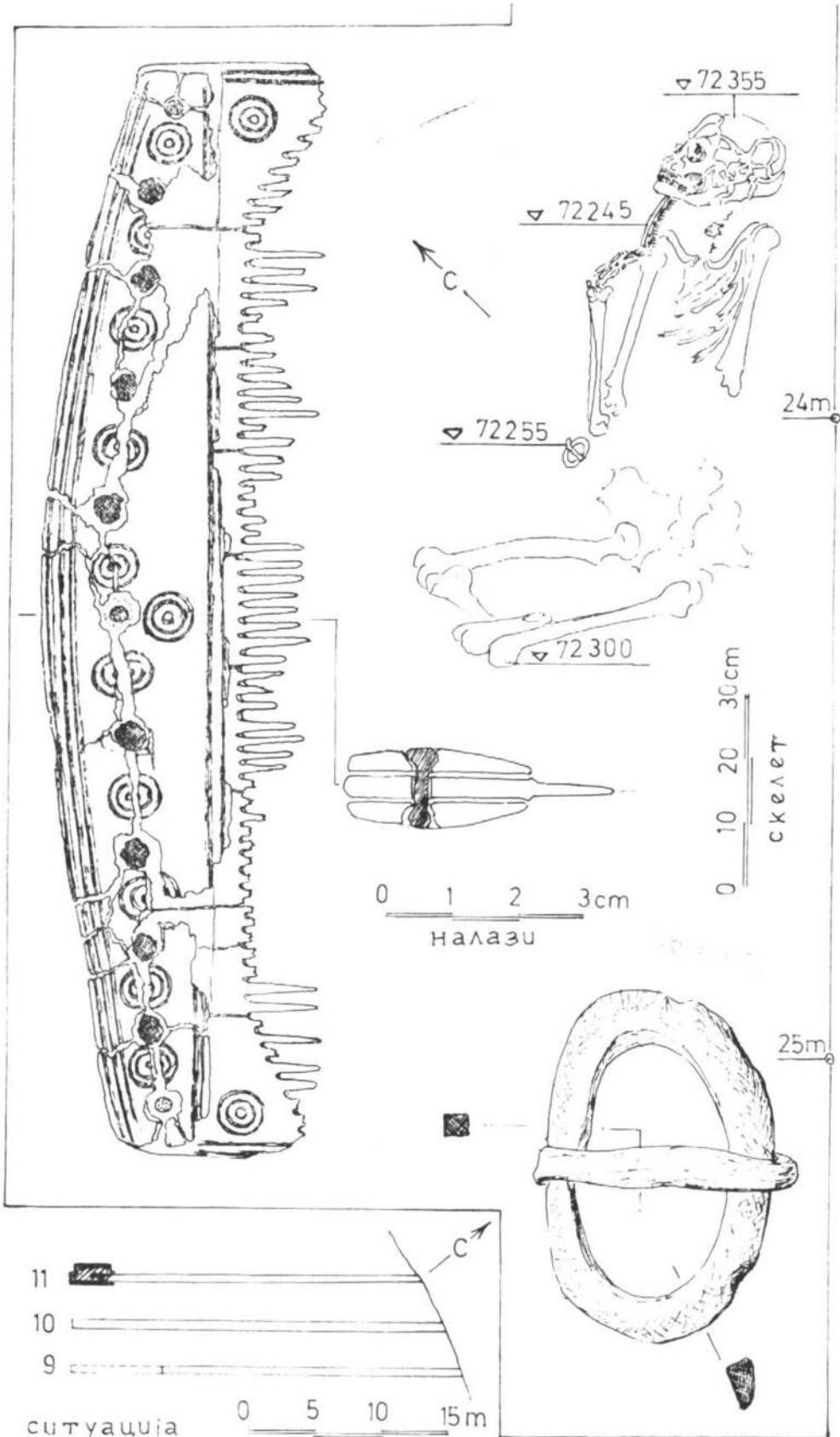

Сл. 2. — Fig. 2.

Извршена је и антрополошка анализа скелета којом је утврђено да је сахрањена личност жене, стара између 55 и 60 година и висине између 1,60—1,65 m.⁸ Она припада северном антрополошком типу и на глави изгледа има трагове вештачког обликовања из детинства.⁹

*

Основни подаци о гробу, скелету и налазима уз њега мало говоре о сахрањеној личности. Неке могућности ближег одређивања пружа појава чешља, очито из обредних разлога постављеног у шаку, под главу покојнице. Ова појава је особена за

Сл. 3. — Fig. 3.

период сеобе народа иако су чешљеви као декоративни, култни и предмети утилитарне намене, пратиоци материјалне културе још од праисторије. Већ за неке праисторијске примерке јасно је да су ношени као амулети¹⁰, а за оне из античког периода сматра се да су и обредни. То се нарочито односи на луксузне примерке укraшене митолошким призорима који се приписују источнојачким радионицама.¹¹ У периоду сеобе народа чешљеви се често појављују у гробовима. При томе се претпоставља да је средином IV века, на границама Римског царства, можда под утицајем новодошлих германских племена, делимично почeo да се мења обичај опремања покојника за сахрањивање тако што се у гробове жена, без обзира на њихово етничко порекло, прилаже и чешаљ.¹² Од друге половине V до средине VI века, чешљеви су осим уз Дунав бројни нарочито у Панонској низији и на ободу Карпатске котлине у германским гробљима, а има их и у гробовима мушкараца.¹³ Тако постају инвентар и гепидских и лангобардских некропола бар до појаве Авара у Панонској низији.¹⁴ У гробљима друге половине VI и током VII века налазе се спорадично, претпоставља се код преосталог германског и романског становништва Карпатске котлине под аварском влашћу.¹⁵ Потом се они могу пратити и у гробовима Словена од VII до првих деценија IX века.¹⁶ Од средине IX века чешљеви се ређе налазе у некрополама¹⁷ што би значило да код већине европских народа губе тај део обредног карактера.¹⁸

По материјалу од којег су направљени, од три основне врсте чешљева, само су коштани и од рожине бројни и боље очувани. Метални чешљеви су ретки, а дрвени су због неотпорности материјала познати у малом броју. Коштани и чешљеви од рожине се сврставају према начину израде у једнodelне и троделне, а по распореду зубаца у једнореде и двореде.¹⁹ У позноантичком периоду, у другој половини IV и првој половини V века још увек има и једнodelних чешљева, а у наредних сто година преовлађују они из три дела.²⁰ За разлику од поделе чешљева по начину израде, њихово разврставање према распореду зубаца указује на територијално различиту заскупљеност, која би могла бити индикативна за етничко опредељење.

Налази чешљева са територије Балкана и из Подунавља најчешће припадају типу троделних дворедих чешљева. Просечно су десетак сантиметара дужине а разликују се варијанте са једноставним крајевима и оним у облику стилизованих животињских протома. Осим у некрополама има их и у градовима и у другим насељима, а како им је број највећи на лимесу, називају их и чешљевима дунавског типа.²¹ Иако о њиховом пореклу постоје опречна мишљења, најприхватљивија су она везана за античко наслеђе. Због изузетно функционалног облика прихваћени су на великој територији, од разних народа, и вековима се не мењају. Тако су код панонских Словена у Великој Моравској у IX веку, у радионицама за обраду костију, нађени двореди чешљеви готово исти као позноантички.²² Има их и у радионицама за обраду костију из XI века у Польској и у Кијевској Русији²³ као што их има и код час до XI века.²⁴

За разлику од дворедих, једнореди чешљеви су разноврснији. Код њих се срећу они магичног и декоративног карактера чија је дужина и број зубаца незната, а наглашена дршка некад богато укraшена без обзира припадају ли једнodelном или троделном типу. Супротно овим, издвојени су и примерци утилитарне намене чија дужина од преко 15 па и до 25 см онемогућава употребу у виду амулета или украса косе, фризура. Ови дуги чешљеви су троделни из практичних разлога ојачања дршке. Док су једнореди једнodelни чешљеви познати од праисторије Балкана до краја IV века и потврђени налазима из Босне и Сирмијума једнореди троделни типови бројнији су тек од последње четвртине IV века.²⁵ Током V века они ретко прелазе дужину од десетак сантиметара, а дршка је доста висока и у облику полуелипсе, равнокраког троугла или правоугаоника са кругом или полукругом над горњом ивицом. Основни облици имају бројне варијанте које су омиљене и распростране у Европи.²⁶ Примерци са Балкана углавном имају троуглласту дршку,²⁷ а у нашем Подунављу најчешће су са звонастом или правоугаоном дршком над којом је елипса.²⁸ У налазиштима Словеније има троугластих и оних правоугаоних са полукругом на горњој ивици.²⁹ У Панонској низији

појављују се разне варијанте, понекад на истом локалитету, тако да је њихово везивање за један народ или поједине племенске групације доста отежано.³⁰ Крајем V и почетком VI века ови кратки једнореди чешљеви се губе из употребе.

У VI веку замењују их троделни једнореди чешљеви којима припада налаз са „Реке“. Они су веће дужине, дршка има облик ниског троугла или, уколико су од рожине, горњу ивицу само благо лучно резану. Код раскошнијих примерака од kostiju појављују се и стилизовани протоми животиња или птица. Најстарији, добро датовани комади, временски су опредељени у преломно време око 500. године.³¹ Најбројнији су у првој половини VI века када се појављују и на најширој територији. У то време најчешће имају дужину између 12 и 14 cm. Већи број налаза потиче из германских некропола, из тзв. источно-меровиншког културног круга и из западних делова Панонске низије. И док их код Аламана, Франака и Гепида има, али мало у одиссу на двореде чешљеве,³² у гробовима Тиринжана и Лангобарда овај тип чешљева преовлађује.³³ Током друге половине VI века њихова територијална распрострањеност се смањује, а дужина поједињих примерака расте.

Како на Балканском полуострву такви чешљеви нису познати, овај из гроба на ушћу Болечице је за сада најјужнији и најисточнији налаз те врсте у VI веку. Територијално најближи аналогни примерак потиче из Срема, из Јакова, са локалитета „Кормадин“ који је опредељен у време трајања гепидске државе, између 535. и 567. године.³⁴ На овој већој некрополи са само 26 систематски истражених гробова, скоро у половини (46,15%) су нађени чешљеви, али је само један једнореди. Тада је откривен у гробу број 1, на грудном кошу мушкарца, који је имао сачуван још и сребрни трн појасне копче, мали бронзани зашивак и у торбици на кашту нож, кресиво или маказе.³⁵ Чешаль из Јакова није начињен од рожине већ од кости, припада варијанти на којој се горња ивица дршке „томи“ у низак троугао, а од чешља са „Реке“ разликује се и по дужини јер је доста краћи (1 = 14,3 cm). Највећа сличност између ова два чешља је у украсу од „окаца“ на ивичним назубљеним пло-

чицама. Други сродни примерци из Југославије потичу из северозападних делова земље, са територије Словеније. То су једнореди чешљеви из некропола VI века у Крању и Рифнику, као и случајни налаз из разрушених гробова у Пендијевки.³⁶ Највећи број је откривен у великој некрополи у Крању у којој су чешљеви нађени у скоро 20% гробова.³⁷ Од укупног броја крањских чешљева (134 публикована примерка) двадесетак је једноредих (око 15%). Од ових једноредих приближно једна трећина примерака је јако фрагментована, друга трећина предугачка, те међу преосталима постоје само три комада чија дужина одговара чешљу са Болечице (око 17 cm), али ни један није украсен на начин сличан примерку са „Реке“. Што се, генерално, тиче украса на чешљевима из Крања, занимљиво је да их је чак 80% декорисано „окцима“ у разним варијантама. За чешљеве из ове некрополе је посебно важно и то што се велики број примерака може везати за локалну радионицу у самом Крању, јер је изгледа и један од мајстора чешљара овде сахрањен (гроб број 185).³⁸ Налази и антрополошке анализе гробова из Крања дали су шаролику етничку слику становништва међу којима је знатан број староседелаца и Лангобарда.³⁹ Чешљеви се појављују претежно у гробовима жена и деце (изнимно у 4% мушких) без обзира на етничку припадност, као део ношње или прилог магичног карактера.⁴⁰

У гробовима некрополе VI века у Рифнику код Шентјура, нађено је упала мање чешљева (само у 10% гробова)⁴¹ него у Крању, али су од укупно 11 откривених три једнореда, а украс од „окаца“ је, као и у Крању на једноредим чешљевима, један од преовлађујућих, не само на чешљевима.⁴²

Од чешљева у Панонској низији занимљиви су, као територијално најближи, налази из некропола друге половине V до прве половине VI века у области Тисе у Мађарској. Они су углавном етнички приписани Гепидима, па и хронолошки опредељени у време трајања њихове државе.⁴³ У тамошњим гробљима има чешљева, али углавном дворедих — дунавског типа. Тако се од 275 некропола и налазишта које је обрадио Д. Чалањи, чешљеви појављују на 43 локалитета (15%), а од тога на

само 7 налазишта поред дворедих има и једноредих чешљева. То значи да од укупног броја обрађиваних локалитета једноредих чешљева има на 2,5% налазишта, те се они не могу сматрати особеним за Гениде. Од тог броја, на само 5 налазишта (1,8%) има једноредих чешљева исте врсте као чешаљ са Болечице. Сви они груписани су уз тромеђу Мађарске, са Румунијом и Југославијом, на невеликом растојању од 50 km, уз леву обалу Тисе и Муреша.⁴⁴ Занимљиво је да се и од тог малог броја само један чешаљ може сматрати аналогним примерку са „Реке“. Сви остали припадају локалној (?) варијанти, на којој су ојачавајуће плочице дршке краће од чешља, као код оних чији су крајеви резани у виду животињских протома, и готово сви су укращени урезаним линијама. Аналогни примерак из области Тисе потиче из мушког гроба број 66 са велике некрополе Szentes-Berekhát, датоване од 472. до 568. године.⁴⁵ У гробу су сем чешља нађени делови штита (умбо и држач), две гвоздене пређице појасних копчи, кремен и обрађена кост за коју је аутор претпоставио да служи обликовању фризура.⁴⁶ Разлика између чешља из гроба 66 и чешља из гроба на „Реци“ је минимална и састоји се само у детаљима декорације, односно броју и величини урезаних „окаца“, тако да је овај примерак, од свих доступних аналогија, најближи чешљу са Болечице. Аналогије за примерак из гроба 66 у Szentes-Berekhát Д. Чалањи није нашао у гепидским гробљима већ у лангобардској некрополи у Варпалоти код Блатног језера, у гробу број 30.⁴⁷ Каснијим ископавањима других некропола на средњем Дунаву, које је И. Бона сврстао у лангобардска гробља Szentendre (старија) и Vörös-Kajdas типа (млађе некрополе на југозападу Мађарске) нађени су сродни чешљеви.⁴⁸ У гробљу у Szentendr-u, у гробовима жена из вишег сталежа (гробови број 29, 33, 56) као и женским гробовима слободног становништва (гроб 53), откривени су слични једнореди чешљеви, али старији од чешља са Болечице.⁴⁹ И. Бона сматра овај тип чешљева особеним за Лангобарде, те их понекад назива и лангобардским.⁵⁰

Иако је чињеница, која проистиче из катирања налаза једноредних чешљева у Панонској низији VI века, да се они налазе

у областима у којима су једно време боравили Лангобарди, код њих се у периоду када настањују Панонију не може пратити развојни пут овог типа чешљева. У тзв. претпанонској фази, када су Лангобарди часељавали области Чешке и Моравске, у време када се и датују најстарији примерци те врсте, лангобардски суседи су Словени и Тирингани. Код ових других, на територији Тирингије, данашње средње Немачке, могућно је пратити развој једноредих троделних чешљева од друге половине V до краја VII века. У оквиру типологије и хронологије тириншких чешљева, које је разрадио Б. Шмит, на основу бројних, добро датованих гробних целина, чешљеви аналогни овоме са „Реке“ налазе се у периоду III — развоја тириншке културе, од 525. до 600. године, а сви комади најближи нашем датовани су у другу половину VI века.⁵¹ Ови чешљеви су бројни на територији настањеној мешавином племена у Прибалтичкој Европи, не само у доба сеобе народа него и каснијим периодима средњега века, те се етнички тешко могу везати за један одређени народ.⁵² Германи те чешљеве стављају у гробове до краја VIII века,⁵³ а нека словенска племена до X—XI века.⁵⁴

Што се тиче српског народа, у малобројном познатом археолошком материјалу за сада нема налаза чешљева, али зато су они у етнографској грађи сачували апотропејско и бројна друга, данас већ нејасна значења.⁵⁵ Чешљеви се користе као хамаљије против разних зала, нарочито ако имају украс од окаца: „птичијих — божијих очију“, односно симболе сунца, какви су кругови са удубљењем у средини на примерку са „Реке“.⁵⁶ Верује се и да ће браћа умрети ономе ко се чешља после заласка сунца,⁵⁷ а вуци поклати стоку чобанину који се чешља на дан арханђела Михајла.⁵⁸ Поред тога, при бајању се користи чешаљ којим је очешљан покојник, а добро је ставити чешаљ у семе, пред сетву, да струкови на њиви буду чести као зупци у њему.⁵⁹ Неки пагански елементи уткани у српске обичаје о Божићу, а везани за култ сунца, веома су сродни оним забележеним још у XII веку код балтичких Словена.⁶⁰ Из етнографске грађе дâ се назрети да чешаљ код Срба има превасходно хтонски карактер, али и смисао

споне између смрти и живота, зла и добра, tame и сунца као симбола светла, што се чини доста блиско значењу који се чешљу придавао у периоду сеобе народа, у почетним фазама ширења хришћанства код германских и словенских племена.

Од материјала нађеног у гробу осим чешља нема другог, ни толико археолошки индикативног за етничко опредељење сахрањене жене. Јако оштећена гвоздена копча појаса припада типу најчешћих, једноставних двodelних пређица VI века,⁶¹ па би и у случају да је имала тауширани сребрне траке лима можда једино могла ближе временски да се одреди, али тешко припише одређеном културном кругу.⁶² Она само представља додатни проблем при покушају опредељења личности сахрањене на Болечици, јер су бројна и различита племена боравила у близини или на ушћу Саве у Дунав у периоду сеобе народа.

Ако се прегледају историјски подаци о византијском Сингидунуму у VI веку онда произлази да је град био у функцији пограничне одбрамбене тврђаве.⁶³ Помињу се оправке утврђења пре 535. године, изгледа већ у време Анастасија; из Singidunuma 535. године креће византијска војска у рат на Готе; док трају последњи ратни окршаји током 567. године између Гепида и здружених Лангобарда и Авара за државу Гепида византијска војска из Сингидунума заузима Sirmium; стратег Singidunuma Сет 579. године улаже протест Бајану због градње моста на Сави западно од града, а овај се изговара походом против Словена; борбе око Singidunuma 584. године завршавају се аварским освајањем града, али по податку из 592. године Singidunum је ипак византијски; Аварима Словени 593. године граде бродове за опсаду Singidunuma, а становници града их у томе ометају; Авари 596. године делимично руше град, али се повлаче те Византија обнавља бедеме; војсковођа Приск 599. године има састанак са Коментијолом у Singidunumu око наставка ратовања итд... Сви подаци везани су за пограничне борбе, војску и ратове. Из њих се види да су око града различити народи; једни су у служби византијске војске — федерати, други освајачи. У саставу федерата су још од времена ца-

ра Анастасија различита германска племена. Тако, у другој четвртини VI века овде свакако има Гота и Гепида, а од 536. до шездесетих година и Херула. На укључивање Словена у византијски систем федерата може се рачунати од 537. године. Ван територије Царства у југозападним деловима Панонске низије присутни су бар од 536. до 567. године Лангобарди. Источно од њих су Словени, те је од средине века део Подунавља око Singidunuma изложен њиховим продорима на Балкан, а у последњим деценијама VI века они су изгледа и насељени у непосредној околини града. Од 567. године на даље граница је стално на удару новоприспелих аварских хорди. Из историјских података и временског опредељења сахрањивања (друга половина VI века), произлази да је старија жена похопана на Болечици могла етнички припадати било којем од набројаних народа из скопине Singidunuma VI века: Ромејима, Готима, Гепидима, Херулима, Словенима, Аварима.

Сажимањем свих података о гробу и налазима добијају се такође не много речите особености: усамљен гроб који претходи или је из времена најстаријег насеља на „Реци“; прста гробна рака необичне оријентације и положаја скелета; жена северних антрополошких карактеристика, зеће висине, старија, без трагова оболења на костима и могућно стезаном лобањом у детињству; скромна одећа са атипичном појасном копчом VI века и прилог магичног карактера тиришко-лангобардски⁶⁴ чешљаљ друге половине VI века.

По набројаним главним особинама по-копавање на „Реци“ не уклапа се у потпуности ни у једну од етничких група настањених на територији Singidunuma друге половине VI века, те је и систем елиминације само од ограничено помоћи. Тако од бројних народа северном антрополошком типу не могу припадати само Романи и Авари. За Словене и Херуле на овом тлу не зна се поуздано како су сахрањивани; за ове друге се још верује да их више и нема у близини града у другој половини VI века.⁶⁵ Статистичким путем је утврђено да код Гота и Гепида нису уобичајени једнореди чешљеви, што не искључује њихову појединачну употребу. Везивању по-

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗ ИЗ ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА

рекла покојнице за Готе и Гепиде противи се поред тога и начин покопавања утврђен на Болечици, стран германским народима.⁶⁶

Из свих података произилази само да је покојница пореклом са севера Европе из подручја на којем се мешају племена, и да је рођена у првој половини VI века.

Она је учествовала у померању народа у правцу југа током сеобе и крајем свог века доживела необичну судбину или умрла на необичан начин, те сахрањена ван места покопавања својих најближих, можда и на брзину, или од људи за које је на неки начин била странкиња.

НА ПОМЕНЕ

¹ Подаци о свим археолошким налазиштима на територији Београда са локалитетима уз Дунав и степеном њихове истражености као и библиографијом: С. Вранић, Д. Ђојовић, М. Јанковић, Н. Црнобрња, Археолошко наслеђе Београда, каталог изложби 27 Музеја града Београда, Београд 1985.

² Исто, 36—37.

³ Ј. Тодоровић, Dalekovod, Ritopek, Beograd — nekropole, Arheološki Pregled (даље А. Р.), 2. Beograd 1960, 70—71; Исти, Праисторијске некрополе у Ритопеку, Старинар, н. с. XVII, Београд 1966, 153—162; С.perišić, Rezultati rada u Vinči kod Beograda u 1976. godini, А. Р. 18, Beograd 1976, 189—194.

⁴ В. Кондрић, Антички Ритопек, Годишњак Музеја града Београда, IV, Београд 1957, 35—46.

⁵ М. Јанковић, Река, Ритопек, Ранословенско насеље, А. П. 25, Београд—Љубљана 1986, 61—63.

⁶ Г. Марјановић-Вујовић, Средњовековна Винча, Винча, каталог изложбе САНУ 50, Београд 1984, 131—136.

⁷ Г. Марјановић-Вујовић, Кост и рог раносредњовековни, Историја примењених уметности код Срба, Београд 1977, 178.

⁸ Анализу скелета извршила је mr Славица Крунић а зуба mr Мирослав Мишчевић.

⁹ Трагови деформације су готово невидљиви те стручњаци за остеологију не могу то изричito да тврде.

¹⁰ Територијално најближи најстарији примерци: В. Čović, Srednjobosanska grupa, Praistorija Jugoslovenskih zemalja, V — željezno doba, 499 — амулет од кости у облику једноредих чешљева са локалитета Под — Т. LIII/10 и Поричница — Т. LIII/9, оба из фазе 4, средњобосанске групе датоване између 550—450. године п. н. ере.

¹¹ О. Brückner, A late classical comb with representations in relief from Sirmium, Archaeologia Iugoslavica XVIII, Beograd 1977, 57—59; В. Шарановић-Светек, Типологија коштаних предмета из Сирмиума, Рад Војвођанских музеја (даље РВМ) 27, Нови Сад 1981, 158—159.

¹² V. Popović, Un étui peigne en os de type «Mérovingien» et les objets d'origine ethnique étrangère à Caričin Grad, Caričin Grad I, Belgrade—Rome 1984, 163—164.

¹³ Бројни примери гробних целина Германа V—VI века у каталогу изложбе: Germanen, Hunen und Avaren, Schätze der Völkerwanderungszeit, Nürnberg 1987.

¹⁴ D. Csallány, Archäologische Dänkmäler der Gepiden im Mitteldonaubekken, Budapest 1961, 251—254; J. Werner, Die Langobarden in Panonien, München 1962, 34.

¹⁵ Á. Salamon — I. Erdélyi, Des Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, Budapest 1971, 38, 70—71 — чешљеви су нађени у 24 од 152 истражена гроба; E. Garam — I. Kovrig — J. Gy. Szabo — Gy. Török, Avar Finds in the Hungarian National Museum, Budapest 1975, 274 — Pilismarót, гроб 7 и Kiskörös-Pohibuj-Mackódülö, гроб 8; V. Popović, n. d., 166—167.

¹⁶ A. Kiss, Avar Cemetery in Country Baranya, Budapest 1977, 21 из гробова жена источноСловенског порекла бр. 33 и 42 раноаварске некрополе у Pécs-Köztemető и Cserkút ван гробова; J. Belošević, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća, Zagreb 1980, 123—124. са аналогијама код свих словенских народа.

¹⁷ Код бугарских Словена редак је пример чешља у гробљу X—XI века у Градешници у западној Бугарској: S. Mašov, La necropole pres du village Gradesnica dep de Vraca, IAI, XXXV, Sofia 1979, 45, Fig. 13; њих има више у X веку у Кијевској Русији — у дечијем гробу бр. 110 из Кијева: G. Marjanović-Vujović, Koštani astragali kao prilozni u dečijim grobovima Slovena, Materijali IX, Beograd 1972, 151; у могили код Гњездова из друге половине X века: Л. Нидерле, Словенске старије, Нови Сад 1954, 72, сл. 17; у могилама у Шестовицама из X—XI века: Д. И. Блрфелд, Древноруски памятки Шестовиц, Кијв 1977, Т. VII/2, XI/9, XVII/19; код Германа најдаље до VIII века: F. Stein, Adelsgräber des Achten Jahrhunderts in Deutschland, Berlin 1967, 38.

¹⁸ У неким крајевима наше земље, као у Тимочкој крајини нпр. и данас се покојницама ставља у гроб чешаљ којим су последњи пут очешљане.

¹⁹ В. Шарановић-Светек, н. д., 158.

²⁰ Исто, на Т. VI/3 даје једнореди једноделни чешаљ из Sirmiuma са наћиском из друге половине IV века.

²¹ V. Popović, n. d., 162—163

²³ V. Hrabý, Staré Město, Velkomoravský Velehrad, Praha 1965, 164—165, 258—259; У словенском насељу Залавар на Блатном језеру такође је нађена радионица за обраду костију из IX века: A. Cs. Sós, Die Slawische Bevölkerung Westungarns in 9. Jahrhundert, München 1973, 114.

²⁴ V. Hensel, Polska przed tysiącem lat, Wrocław—Warszawa 1960, 120; A. Abramowicz, Sztuka rybaków i rzemieślników gdańskich XI—XIII w., Polska sztuka ludowa, № 6, Warszawa 1954, 339—345; P. Ц. Орлов, Деревообрабатывашее, косторезное и другие ремесла, Археология Украинской ССР, том 3, Киев 1986, 439; Г. П. Толочко, Древний Киев, Киев 1983, 149, 154; такође их има у радионицима за обраду костију код Словена у Немачкој, готово идентичних облика и украса: J. Herrmann, Die Slawen in Deutschland, Berlin 1985, 100—108.

²⁵ Г. Марјановић-Вујовић, Словенски чешаљ из Београда, Зборник Народног Музеја VIII, Београд 1975, 287—289 — датује чешаљ у XI век.

²⁶ Видети напомене 10. и 20.

²⁷ Овде су дати само неки примери са различитих територија јер је грађајају обимна: R. Roeren, Zur Archäologie und Geschichte Südwestdeutschlands in 3. bis 5. Jahrhundert n. Chr., Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 7, Mainz 1960, 244—249; H. Dannheimer, Die Germanischen Funde der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Mittelfranken, Berlin 1962, 37—39; R. Koch, Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus den Mein-Tauber Gebiet, Berlin 1967, 74—74; E. Keller, Germanenpolitik Roms im Bayerischen Teil der Raetia Secunda während des 4. und 5. Jahrhunderts, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 33, teil 2, Mainz 1986, 580—596; U. Näsmann, Introduction to the descriptions of Eketorp -I, -II, -III, Eketorp, Fortification and Settlement on Öland Sweden, The Monument, Stockholm 1976, 54—55; P. Stadler, Fölkerwanderungszeitliche Funde: Eine Siedlung bei Unterlanzendorf und ein Gräberfeld bei Rannersdorf, Niederösterreich, Archaeologia Austriaca, Band 65, Wien 1981, 154—157; K. Horedt, Siebenburgen in spätromischer Zeit, Bucurest 1982, 137—143; J. А. Рикман, Сарматы и племена черняховской культуры, Древняя культура Молдавии, Кишинев 1974, 72—73; В. Д. Барап—Б. В. Магомедов, Черняховская культура, Археология Украинской ССР, Том 3, Киев 1986, 85—86; J. Antoniewicz, Badania kurhanów z okresu Rzymńskiego dokonane w 1957. w Miejscowości szwajcatia Pow. Suwalski, Wiadomości Archeologiczne XXVII/1, Warszawa 1961, 22—23; B. Svoboda, Cechy v době stěhování národů, Praha 1965, 124; J. Tejral, Morava na sklonku antiky, Praha 1982, 22—26.

²⁸ В. Любенова, Селището от римската и ранновизантийската епоха, Перник 1, София 1981, 162; M. Popović, Južac kod Sopočana, A. Р. 27, Ljubljana 1987, 116—117.

²⁹ Ј. Ђелалац, Доњи град — античко насеље, Истраживања II, Ваљево 1985, 131; Д. Димитријевић, Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, Старијар

пинар н. г. XXXIII—XXXIV, Београд 1984, 50; Д. Крстић, Обала Корбово, извештај о ископавањима у 1980. години, Ђерданске свеске, II, Београд 1984, 102; А. Цермановић—Кузмановић, С. Станковић, Борђеј, касноантичко утврђење, извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, Ђерданске свеске II, Београд 1984, 217—218, сл. 211/4; М. Гарашанин, М. Васић, Castrum Pontes, извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години, Ђерданске свеске IV, Београд 1987, 82.

³⁰ P. Korošec, Period seobe naroda u Sloveniji, Materijali IX, Beograd 1972, 42, T. I/2.

³¹ V. Saranović-Svetek, n. g., 158—159; O. Brukner—V. Dautova-Ruševljanić, Beitrag zur Erforschung der Stratigraphie und des Charakters der römischen Schicht auf Gomolava, Gomolava, Novi Sad 1988, 79; D. Sokač, Treštanočka gradina, Tekić kod Slavonske Požege, kасноантичка некропола, A. Р. 14, Beograd 1972, 99—101; T. M. Bíró, Bone-carvings from Brigetio in the collection of the Hungarian National Museum, Acta Archaeologica Academie Hunaricae XXXIX, fas. 3—4, Budapest 1987, 191; G. László, The Art of the Migration Period, Budapest 1974, 89; E. B. Vágó—I. Bona, Die Gräberfeld von Intercisa I, Der spätromische Südostfriedhof, Budapest 1976, 198—201; У северозападној Мађарској, у Чаквару, у гробовима су нађени различити типови чешљева последње четвртине IV и прве три четвртине V века: А. Шаламон, Л. Баркоци, Археологические данные к периодизации позднеримской Паннонии (376—476 гг.), Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков, Москва 1982, 32—41; У утврђењу Интерциса поред различитих типова чешљева откривена је и радионица за обраду костију где је међу полуобрађеним роговима и другим коштаним материјалом нађен и један чешаљ са дршком у облику троугла: А. Salomon, Csontműhely Intercisában. Archaeologia Ertesítő 103, Budapest 1976, 207—215.

³² J. Tejral, n. d., 144, обр. 31 — из скелетног гроба у Slapanic, заједно са фибулама датованим у сам крај V — почетак VI века.

³³ M. Franken, Die Alamannen zwischen Ille und Lech, Berlin 1944, 19; R. Christlen, Die Alamannen, Stuttgart 1978, 159, 171; H. Dannheimer, n. d., 103—104; R. Koch, n. d., 74—75; D. Csallány, n. d., 252.

³⁴ B. Schmidt, Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland, Halle 1961, 141; I. Bóna, A népvándorlás kora fejér magyében, Fejér magye törtenete I, 5, Székesfehérvár 1971, 231 (15) — 236 (20).

³⁵ Д. Димитријевић, Гепидска некропола „Кормадин“ код Јакова, Рад Војвођанских Музеја 9, Нови Сад 1960, 44.

³⁶ Исто, 10, 28—29.

³⁷ Z. Vinski, Die völkerwanderungszeitliche Nekropole in Kranj und der reihengräberfelder-Horizont des 6. Jahrhunderts im westlichen Jugoslawien, Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques I, Beograd 1971, 261; V. Stare, Kranj, nekropola iz časa preseljavanja ljudstev, Ljubljana 1980, L. Bolta, Nécropole du bas-empire à Rifnik pres

Ge Šentjur, *Inventaria Arshaeologica*, fascicule 12, 1969; Isti, Poznoantičko grobišće na Rifniku pri Sentjurju, *Arheološki Vestnik*, XXI—XXII, Ljubljana 1970—1971, 127—139; S. Petru, Nekaj zgodnjе srednjeveških najdb iz Gorjancev, *Arheološki Vestnik XVIII*, Ljubljana 1967, 440—441 — Pendirjevka.

³⁷ Анализа сачињена на основу публикованих налаза свих гробних целина према V. Stare, n. d.

³⁸ Z. Vinski, *Ovrednotenje grobnih pridetkov*: Kranj, Ljubljana 1980, 22—23.

³⁹ Исто, 27.

⁴⁰ Исто, 23.

⁴¹ Анализа сачињена према подацима у: L. Bolta, *Arheološki Vestnik XXI—XXII*, Ljubljana 1970—1971, где нема цртежа свег материјала по гробним целинама.

⁴² Исто, 133.

⁴³ D. Csallány, n. d., 320—334.

⁴⁴ Исто, 67—112 — Szent-Berekhát — гробови 66, 68, 183, 226, 275; 128 — гроб 61 из Hódmezővásárhely—Gorza; 151 — гроб 9 и 157 — гроб 35 из Szöreg — циглан; 169 — гроб 8 из Klárafalva — József Gasse (улице); 169—194 — гробови 39, 44, 62, 101, 115, 194, 263, 354, 376, 404 из Kiszombora (В) — Kanal.

⁴⁵ Исто, 333.

⁴⁶ Исто, 77—78, илустрација чешља на T. LXXI/1 и обраћене кости T. LXXI/2.

⁴⁷ Исто, 252, напомена 470.

⁴⁸ I. Bona, *Langobarden in Ungarn*, *Arheološki Vestnik XXI—XXII*, Ljubljana 1970—1971, 45—72.

⁴⁹ Исто, 56—57, Abb. 7—8, 10, 13, 14; налаз једноредог чешља из могиле бр. 5 гробља у Vörs-u на Блатном језеру сродан је чешљу са „Реке“ или типолошки млађи: S. Károly, A. Vörssi langobard temető, *Archaeologia Értesítő*, vol. 87, Budapest 1960, 52—60, T. XX/2.

⁵⁰ I. Bona, *Fejár mrgye története I*, 5, Székesfehérvár 1971, 243 (16), 278 (58).

⁵¹ B. Schmidt, n. d., 141—144.

⁵² Д. Димитријевић, н. д., 29 — износи тезу H. Sevina (Die Gepiden, Münhen 1955) да чешљеви украсени окцима воде порекло са ушћа Висле и Мазура у Балтик. Нови налази покazuју да порекло украса треба тражити у праисторији Балкана (напомена 10) а да је облик можда аутоктон на Прибалтику јер је тамо и омиљен до позног средњег века: E. Cnotliwy, Rzemioslo rogownicze na Pomorzu wczesnosredniowiecznym, Wroclaw—Warszawa—Krakow—Gdansk 1973.

⁵³ F. Stein, n. d., 38, 117 — констатује да су чешљеви у VIII веку редак прилог у гробовима Германа и то само у јужном културном кругу — оном који гравитира Подунављу.

⁵⁴ Видети напомену 17.

⁵⁵ П. Ж. Петровић, Српски митолошки речник, Београд 1970, 134 где се међу хамајлијама из збирке Етнографског Музеја у Београду налази једнореди чешаљ аналоган чеш-

љу са „Реке“ и украсен окцима на начин као и чешаљ са Болечице.

⁵⁶ Исто, 280—281 — под „Сунце“ где је забележено да је сунце „Божије око“; J. Chevalier — A. Gheebant, *Riječnik simbola*, Zagreb 1983, 658 — општи планетарни знак и основни симбол сунца је окце — круг са тачком у средини.

⁵⁷ Вук Стефановић Карадић, Српски речник, четврто издање, Београд 1935, 852.

⁵⁸ П. Ж. Петровић, н. д., 9.

⁵⁹ Исто, 305—306 — под чешаљ.

⁶⁰ Исто, 202—203.

⁶¹ Ј. Зотовић, *Некропола из времена сеобе народа са ужем градске територије Вимијациума, Старинар*, н. с. XXXI, Београд 1980, 103; Д. Димитријевић, Гепидска некропола „Кормадинг“..., 24.

⁶² Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, *Vijesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku LXIX*, Split 1967, 47—49 са напоменом 592 где при обради двodelne kopče са натписом из Салоне, датоване око 600. године, скреће пажњу на тауширање сребром у гвожђе као касноантичку баштину и производе византијских радионица. Овај начин украсавања потом прихватају разни варварски народи, углавном после 600. године.

⁶³ На даље изнети историјски подаци дати су према: Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум, Зборник радова Византолошког Института књ. 3*, Београд 1955, 5—13.

⁶⁴ Термин је услован. О међусобним културним утицајима Острогота, Тиринђана и Јангобарда: Z. Vinski, O rovrašenim fibulama Ostrogota i Tirinđana povodom rijetkog tirinskih nalaza u Saloni, *Vijesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu*, 3. serija, sv. VI—VII, Zagreb 1972—1973, 177—203.

⁶⁵ Ф. Баришић, н. д., 8.

⁶⁶ Д. Димитријевић, Гепидска некропола „Кормадинг“..., 9—10 — детаљно о сахрањивању код Германа, са старијом литературом, где се не помињу згрченци. На другој страни згрченци се код панонских Словена појединачно појављују, углавном на периферијама некропола и у периоду IX—XI века: A. Sós—S. Bökony, *Zalavar*, Budapest 1963, 78, 159, 214, 242; J. Sláma, *Mittelböhmen im frühen Mittelalter, Praehistorica V*, Braha 1977, 157, 189; Најновија паралелна истраживања ранословенских насеља са некрополама у јужној Моравској дала су чешљеве аналогне нашем и у гробовима и у насељима, у радионицама за обраду костију заједно са керамиком прашког типа са kraja VI и почетка VII века: Z. Klanica, *Die südmährischen Slawen und andere Etnika im archäologischen Material des 6—8. Jahrhundert, Interaktionen der Mitteleuropäischen Slawen und andere Etnika im 6—10. Jahrhundert*, Nitra 1984, 141—145.

AN ARCHAEOLOGICAL FIND FROM THE VICINITY OF BELGRADE

Milica Janković

On the occasion of trial excavations at the »Reka«, where the Bolečica (Zavojnica) empties into the Danube (fig. 1) in 1987 in trench 11 was found an isolated female grave dug at a relative depth of 1 m into the prehistoric culture layer.

Originally the skeleton had had no grave construction and later digs destroyed not only traces of the case and grave pit, but also a part of the bones of the deceased. The skeleton was oriented northeast-southwest, the head turned to the north-east and facing the north. The upper part of the deceased was placed supine, the lower part was lying on the right side with flexed legs laid on the right side. The head rested on the right cheek (fig. 2).

The right arm, completely preserved, was bent at the elbow and the hand, partly resting under the chin, held a horn comb with one row of teeth. Aside the comb, at the waist there was an iron belt buckle (fig. 3). The ring of the buckle is hammered, with open ends, elliptic in form and of triangular cross section. The tongue is of rectangular cross section with thinned end. After conservation some spots reveal traces of a paler metal, possibly the remains of a layer or ornament of foils or silver strios. The type of the buckle is characteristic of the middle Danube Basin of the sixth century and if the buckle was also damascened with silver it may not be determined in the period prior to the second half of that century.

The comb has three parts: the indented middle and two reinforced plates of the handle bound together by iron rivets; at the ends and in the middle there is also a bronze rivet. The

middle part is made of 9 indented plates of which two final parts are supplied with 8 teeth, while the others have 7 teeth. Both handle plates are decorated with incised lines at the edges and between the rivets there are small cells — symbols of the Sun »God's eyes«, i.e. double rings with a slight dent in the middle made by a sharp trident (fig. 3). The find of the comb gives some data on the deceased, because in this case it is an object involved in magic. Placing combs in female graves for ritual purposes is characteristic of the period of Great Migrations and chronological determinations of the second half of the period 4th—7th centuries. Aside this, numerous analogies for this type of combs with one row of teeth and of three parts originating in the second half of the sixth century (in particular with Thuringians and Langobards) are reliable information when time of burial is to be determined.

Anthropological analysis of the skeleton has revealed that the buried woman may have been between 55 and 60 years old, that she was between 1.60 and 1.65 m tall and that she belonged to the northern anthropological type. She must have been born in the first half of the sixth century somewhere in Europe where various tribes mixed with one another. She took part in the movement of peoples in the southward direction during the migration and seems to have died in an usual way and buried outside the place of burial of her relatives, may be even in a haste or by people for whom she was in a way a stranger.